

I. МЕТОДОЛОГІЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 34.01

© 2008 р. С.В. Савчук, Л.В. Трофімова

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці
Державна податкова адміністрація України, Київ

ВОЛЬОВА АТРИБУТИВНІСТЬ ПРАВОЧИНУ

Постановка проблеми. У цивільному праві дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків є правочином (ст. 202 ЦК України). Відсутність у дефініції останнього вказівки на волю сторін аж ніяк не заперечує його вольову атрибутивність. Більше того, волю «як внутрішню фазу роботи свідомості з переводу ідеального у матеріальне» [5, с.227] можна вважати фундаментальною складовою правочину. Вона є тим, що включає нас у дію відповідно до вироблених переконань, які набули форму мети. При цьому воля у правочині не є абстракція. Це скоріше самодетермінуючий чинник, органічно вписаний у структуру свідомості суб'єкта, але діючий сам як причина у низці зумовленості.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі новітніх досягнень правової науки обґрунтувати правочин як об'єктивну реальність для волі, його вольову сутність.

Виклад основного матеріалу. Без волі конкретного суб'єкта правочин немислимий. Немає волі – нема і правочину. Разом із волею, перефразовуючи А. Шопенгауера [16, с.337-378], заперечуються і всі ті явища, те прагнення на всіх ступенях об'єктивності, в якому і через яке існує правова реальність й, зрештою, не тільки всезагальні її форми – простір і час, але і основна форма – суб'єкт і об'єкт.

Суб'єкт необхідно виступає в ролі того, хто вчиняє правочин, є носієм цивільних прав та обов'язків (ст. 203 ЦК України): маємо на увазі не стільки суб'єкта абстрактного і суб'єкта конкретного, без якого неможлива правова реальність, скільки суб'єкта, включеного у таку систему цивільних правовідносин. Суб'єкта, здатного до самостійного формування і виявлення волі (ст.ст. 30-32 ЦК України). Особу, яка, з одного боку, постає як суб'єкт, а з іншого, як складова цієї реальності, є об'єктом. Сам правочин стає суб'єктом, який диктує власну волю тим, хто іні-

ціював його існування. Тобто, якщо особа є суб'єктивною реальністю волі, то правочин, можна сказати, є об'єктивною реальністю для волі.

По суті, про волю ми знаємо винятково з її дій. Вона немов би вистрілює певним волінням. І це воління лише заднім числом можна віднести до волі як джерела воління. Вже одне це вказує на потенціальність, енергетизм волі. На те, що вона є дія і тільки дія. Правда, існуюча ще і в модусах або «ще не», або «вже» - дія [11, с. 204-205].

Воля сама по собі не здатна породити юридичні наслідки – вплинути на виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Вона повинна бути виражена, стати здобутком інших осіб. Невиявлена воля ірелевантна для права [3, с. 93-104; 13, с. 8]. Сфера права охоплює зовнішні дії, які підлягають зверхньому визначенню. Опосередковує ті з вольових дій, які виражені ззовні і спрямовані на досягнення конкретної мети.

Суб'єктивний характер волі не дозволяє сприймати її безпосередньо. Одна особа може повідомити про свою волю іншій тільки шляхом волевиявлення. По останньому і мислимо судити про зміст волі. Проте, це не означає, що конструкція волі позбавлена достатньої чіткості і виразності, а також необхідних якостей для того, щоб уживатися у цивільному праві, наприклад, як критерій недійсності правочину. Якщо виходити з непридатності у праві всього того, що має суто суб'єктивний характер, то від права мало що залишиться. Право саме по собі не існує. Воно є породженням людського розуму, формою мислення [9, с. 2-15].

Волевиявленням сторін воля субстанціалізується у правочині. Звісно, в силу багатьох причин (омани, помилки, примусу тощо) воля, виражена у волевиявленні, може не відповідати волі внутрішній, дійсній. У таких випадках виникають запитання, що ставлять під сумнів дійсність правочину і на які не завжди можна знайти переконливі відповіді. Одне з них – кому належить пріоритет – волі виявленій чи волі дійсній?

Відповідь однозначна, коли про неадекватність між волею та волевиявленням було відомо іншій стороні [8, с. 246]. Наприклад, коли контрагент знав, що в систему знаків, якими є мова чи конклюдентна дія, укралася обмовка чи описка або ж коли волевиявлення було зумовлено оманом чи погрозою з його боку. Примат за волею. Дійсність правочину заперечується (ч. 3 ст. 215 ЦК України).

Це ж запитання аж ніяк не є риторичним, коли розлад між волею і волевиявленням не був і не міг бути з об'єктивних причин відомим контрагенту. Коли останній мав усі достатні на те підстави вважати волю виявлену, виражену у договорі, волею дійсною. Коли він сприйняв сказане чи учинене за істинне виявлення особи. Тоді і з'являється антиномія волі і волевиявлення [1, с. 170-171]. З одного боку, покладення на особу обов'язку, якого вона де-факто не бажала, суперечить вольовій природі правочину, принципу свободи договору. З іншого – не слід ігнорувати й інтереси контрагента, який звірившись серйозності волевиявлення, почав діяти, тим самим зазнавши певних втрат. Як немислимо ставити попереду виявлення волю, породжуючи невизначеність. Адже кожного разу, уклавши договір, до повного його виконання, сторона буде побоюватися надходження від контрагенту вимоги визнати договір недійсним, обґрунтовуючи тим, що зробив не те, що бажав і міг учинити. Так і не варто переконувати у приматі волевиявлення, оскільки наслідок не може передувати причині. Актуалізувати значення лише волі, означало би базувати цивільний обіг на неверифікованих фактах. Абсолютизувати роль тільки виявлення волі, тобто зовнішнього факту, свідчило би про повернення до раннього стану формалізму у праві, де кожне вимовлене слово возводилося у ранг реальності, оцінювалося за його буквальним смислом.

Розв'язання цієї суперечності здебільшого пов'язують із тим, як і чому у законі з'явилися норми, що відображають постулати тієї чи іншої концептуальної позиції, й в чому їх смисл. Законодавець, приймаючи рішення на користь або волі, або волевиявлення, по-суті окреслює способи захисту інтересів певної сторони у договорі – тієї, чия воля порочна або ж її контрагента. Якщо ж відкинути прагматизм законодавця, то з логічних позицій можливі декілька варіантів вирішення, системним і структурним виразом кожного з яких є певна теорія.

Засновком першого варіанту кореляції волі та волевиявлення є доктринальний принцип пріоритетності волі у правочині [2, с. 714-715; 10, с. 374]. Воля вирішує все. Те, що суперечить

їй, саме по собі недійсне. Через волевиявлення як декларативну дію воля стає відомою іншим, відкритою для розпізнавання [8, с. 245]. Волевиявлення без волі уподібнюється тілу без духу, беззмістовній формі. Тому при виникненні спору варто орієнтуватися саме на волю, якщо останню, звісно, можливо розпізнати, а її автентичний смисл може бути згодом встановлений, а правочин загалом визнаний учиненим.

Тільки у принципі волі знаходить рельєфний вияв ідея приватної автономної особистості. Тільки вільна і свідомо воля є активним правотворчим актом, узгоджена і справжня воля – підставою виникнення передбачених договором прав і обов'язків. Там, де немає істинної волі, не йдеться про юридичний ефект договору: є лише його видимість, а не сутність.

Догматизм такої позиції скоріше інтригує, ніж переконує. Із нього випливає гіпотетична безвідповідальність сторін правочину: вони завжди могли би апелювати, що їх не так зрозуміли. Кожен вправі довіряти волевиявленню інших осіб, вважаючи їх серйозними, й сам повинен відповідати за свої дії.

Під впливом цих міркувань представники «теорії волі» приходять фактично до тих же висновків, які ставили під сумнів. Вимушені супроводжувати свою концепцію різними застереженнями, на кшталт твердження, що позбавлено юридичної сили таке волевиявлення, яке навмисно викривляє зміст внутрішньої волі, а при умисному її спотворенні зв'язаність повинна настати незважаючи на суперечність між волею і волевиявленням.

Другий варіант об'єднує вчених, які навпаки, вважають необхідним керуватися вираженням волі [6, с. 22]. Волевиявлення наділяється юридично комунікативною силою. «Воля як психічний феномен внутрішнього життя людини не має для права жодного значення, - відтворює позицію прихильників «теорії волевиявлення» Ю.С. Гамбаров. Вона вступає в його сферу як дія, що проявляється ззовні і розпізнається у формі волевиявлення» [2, с. 713].

Де є волевиявлення, там є і воля. Немає волевиявлення на той чи інший правочин чи його складову, або якщо воля належним чином не проявлена, то не існує й самого правочину [12, с. 58-64]. «В фактах, у формі діянь, доводиться лише зовнішня сторона, яка породжує почуття», - з пафосом наголошував Д. І. Мейер [4, с. 104].

Проте, ця вельми аксіоматична теорія також навряд чи може розраховувати на безапеляційне застосування. За певних обставин, вимушена визнавати правочин недійсним, оскільки

волевиявлення не віднайшло достатнього волевого обґрунтування. Загалом же, наскільки «теорія волі» абсолютизує захист того суб'єкта, кому належить вихідне волевиявлення, настільки протилежна їй доктрина надмірно протегує тому, хто це волевиявлення сприймає. І якщо основа «теорії волі» вбачається в ідеї «чого я волів», то «теорія волевиявлення» розкривається у формулі «що я вчинив», маючи на увазі причинну зумовленість останнього бажаннями індивіда. Цим пояснюється існування презумпції адекватності волевиявлення волі: не варто припускати, що сторони правочину діяли марно, а навпаки, слід презюмувати, що вони прагнули постановити дещо реальне. Правочин буде визнаний недійсним тільки за умови, якщо сторонам вдасться довести: відсутність чи порочність волі, або ж невідповідність волі форми її виразу. В окремих випадках ця презумпція перетворюється у незаперечну, таку, спростування якої за мотивами пороку волі не допускається.

Законодавець вимушений виходити з презумпції правильності волевиявлення: воля особи повинна бути розпізнавана для інших, і це визначається за волевиявленням [7, с. 208]. Адже, поперше, з виявленнями волі ми стикаємося у цивільному обігу. І коли стверджують, що останній є сукупністю правочинів, то мають на увазі все ж таки множинність волевиявлень. Відповідно принцип свободи правочинів постає саме свободою вираження волі, тобто свободою волевиявлення. Якщо законодавець щось забороняє, дозволяє чи зобов'язує до чогось, то йдеться про волевиявлення.

Завжди, коли особа діє, не вступаючи у колізію з законом, для правозастосовчих органів байдужа її воля. Їх не цікавлять ті бажані наслідки, які особа мала намір досягнути укладенням договору, проте, у результаті власного прорахунку або ж збігу обставин так і не здобула. Нормальна діяльність суб'єктів не береться до уваги законодавцем. І оскільки психічна діяльність особи, спрямована на певний результат, завжди обумовлена певними спонукальними причинами, остільки мотиви поведінки лежать поза правочинном [15, с. 153]. Помилки в них не мають правового значення, жодного впливу на чинність правочинів. Лише при протиправних діях, коли порушується питання відповідальності особи, зокрема за невиконання чи неналежне виконання договірних обов'язків, а сама відповідальність сторін базується на засадах вини, суду необхідно визначити, чи діяла особа умисно або ж із необережності. Тільки тоді воля підлягає оцінці. Й,

по-друге, про внутрішню волю можна судити, насамперед, за її зовнішнім виразом. Воля – внутрішній психічний момент, який сам по собі для сторонніх неловимий. Коли воля виявлена, тоді вже і з'ясуємо, чи немає розбіжностей між виявленою та справжньою волею.

Своє відбиття ця презумпція віднайшла, зокрема, у вимогах до форми правочину: волевиявлення для його дійсності повинно бути виражено у певній формі (усній, письмовій, конклюдентній), із дотриманням встановлених правил укладення правочинів. При цьому під формою правочину здебільшого розуміють спосіб вираження волі ззовні, форму волевиявлення. Вона цікавить нас остільки, оскільки необхідна для розкриття внутрішньої волі суб'єкта договору та його чинності.

Форма правочину характеризує зовнішні дії його суб'єктів. У різноманітності форм виразу волі у правочині, в тому, що сторони у договорі самостійно визначають його умови, вид, обирають контрагентів, відбивається принцип свободи волі. В цій сфері правової реальності воля об'єктивно пов'язана зі свободою вибору із наявних можливостей і в рамках цього вибору є свobodною.

Для того щоб угода могла існувати як волевиявлення, що виражає дійсну волю суб'єкта, необхідно, щоб вона була вільною від будь-якого зовнішнього впливу, щоб у правочині проявлялась свobodна воля сторін. Але це не означає, з одного боку, що ця воля взагалі не залежить від будь-яких причин. Наша воля ніколи повністю не свobodна і не завжди ми здатні розпізнати в собі те свobodне начало, яким ми дійсно володіємо, але яке ніколи, ймовірно, у чистому вигляді не проявляється, а виступає як модуляція, як сила, що чинить опір зовнішнім імперативам. Воля у правочині зумовлюється тими потребами, актуалізація яких викликала його укладення. Будь-яка дія причино зумовлена [14, с. 40]. З іншого боку, - що свобода волі суб'єкта безмежна. Законним лімітуванням свободи волі суб'єкта є, зокрема, заборона укладати правочини, що суперечать основам правопорядку і моральності, порушувати інші спеціальні вимоги закону. У випадках же, коли імперативні вимоги закону про форму волевиявлення не дотримуються, довести істинну волю особи або взагалі неможливо в силу прямої заборони закону (недодержання нотаріальної форми договору – ст. 219 ЦК України), або досить складно (необхідність надання додаткових доказів – ст. 220 ЦК України).

Третя група авторів (Г. Дєрнбург, Р. Беккер, Д. Гримм, Ф. Регельсбергер тощо) обмежилась спробами синтезувати «теорію волі» і «тео-

рію волевиявлення», що призвело до формування «теорії добросовісності». Вирішальне значення при оцінці правочинів надається принципу «доброї совісті», моменту сумлінності та інтересам третіх осіб – образу дій сторін, оцінюваному вільним розсудом судді, - тому, чи діяв контрагент, при укладенні правочину, як совісна людина або ж ні. В першому випадку правочин визнається, у другому – заперечується.

Від нас вимагається вибір моральної, добропорядної поведінки серед інших варіантів на основі власної оцінки ситуації, самоконтролю, внутрішнього впливу імпульсу. Тобто, у даному випадку закон, шляхом формулювання у вигляді вимог добросовісності, відсилає нас до моральних цінностей і норм. Апелює до відносних понять, що претендують на абсолютність, до системи моралі, в якій кожна складова немає однозначного тлумачення, а отже і її зв'язок із іншими елементами цієї системи також є складним. Причому в жодному з відомих нам випадків немає більш чи менш виразного пояснення тому, що є умовою, якщо така є, яка забезпечує взаємодію моральних цінностей, гарантує нейтралізацію деструктивних процесів, неминучих у такого роду антиномічних системах. Мораль, зведена у ранг права, продовжує залишатися мораллю, скоріше раз-утилюючи буття права, ніж стаючи його органічною складовою. Вихідна полісемантичність, суперечливість, а іноді й ірраціональність моралі не йдуть на користь раціональності права, що прагне до абсолютності своєї актуалізації, яку й стримує мораль.

І все ж таки, рішення яку з цих теорій слід покласти в основу як фундаментальний принцип навряд чи вдасться остаточно знайти. Доцільно відмовитись виводити якийсь загальний доктринальний принцип співвідношення волі і волевиявлення, запропонувавши звернутися до римського підходу адаптування права до життя. Необхідна дещо еклектична система, створена у результаті компромісу між прихильниками різних теорій. З одного боку, варто враховувати інтереси особи, яка виявляє волю, допускаючи визнання правочину недійсним у випадку погрішності при вираженні волі, а, з іншого, - ігнорувати питання вини особи, яка помилилась при виявленні волі, оскільки кожен, вступаючи у відносини з третіми особами, повинен відповідати за ті збитки, які виникнуть внаслідок неточностей у його заяві.

Висновки. «Теорія волі», «теорія волевиявлення», навіть «теорія добросовісності» у чистому вигляді так і не реалізувалися ані в законодавстві, ані у судовій практиці. Рішення, яке б

діяло *апріорі*, бути не може: проблема концептуального підходу до пороків волі та формулювання поняття волевиявлення набагато більше, ніж просто юридична проблема. Це проблема позитивного права загалом: сторони в правочині, у певному сенсі, встановлюють для себе право. Своєю волею творять право як повноцінний феномен буття, як форму свободи людей, свободу їх волі. І це дає підстави стверджувати, що саме воля як носій справедливості, який полягає у рівності всіх перед правом, і постає у підсумку моральним обґрунтуванням правочину.

Список літератури

1. Брагинский М. И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. – М.: Статут, 2005.
2. Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Общая часть. – М.: Зерцало, 2003.
3. Кашанин А. В. Кауза гражданско-правового договора как выражение его сущности // Журнал Российского права. – 2001. - № 4.
4. Мейер Д. И. Избранные произведения по гражданскому праву. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2003.
5. Меньчиков Г. П. Духовная реальность человека (анализ философско-онтологических основ). – Казань: Грандан, 1999.
6. Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность. – М.: Госюриздат, 1954.
7. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление: Очерки теории, философии и психологии права. – Душанбе: Дониш, 1983.
8. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. – М.: Статут, 2001.
9. Понтович Э. Э. Философия права. – Кинешма, 1920.
10. Савинья Ф. К. Обязательственное право. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004.
11. Сапронов П. А. Власть как метафизическая и историческая реальность. – СПб.: Церковь и культура, 2001.
12. Сергеев В. И. Лжесделки: распознавание и способы предупреждения // Право и экономика. – 2001. - №7.
13. Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. – М.: Юрайт-М, 2001.
14. Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1967.
15. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. – Тула: Автограф, 2001.

16. Шопенгауэр А. Мир как воля и пред- в пяти томах. – Т. 1. – М.: Московский клуб, ставление // Шопенгауэр А. Собрание сочинений 1992.

Стаття надійшла до редколегії 28 листопада 2008 року.

Рекомендована до опублікування у «Віснику» членом редколегії М.В. Никифораком.

Savchuk S.V., Trofimova L.V.

VOLITIONAL ATTRIBUTIVENESS OF TRANSACTION

Summary

Without will of concrete subject transaction unthinkable. There is not will – it is not and pravochinu. And if a person is subjective reality of will, pravochin, maybe, is objective reality for will.